

mocenského pohybu v dané, dnešní fázi vývoje. Leninovy připomínky v tomto směru představují sice cenný základ, i ony však musí být propracovávány se zřetelem na současný stav a zkušenosti. Tato nutnost souvisí se základním úkolem marxistické sociologické vědy přejít od obecného určení socialismu jako vyřešení otázky *základních* ekonomických a politických

vztahů ke konkrétnímu *obsahovému* určení socialismu. Není sporu o tom, že v důsledku stalinského období marxistická sociologie v tomto směru hodně zaostala. Záleží i na její rychlé regeneraci, aby konkrétní problematika socialismu, jeho obsahové určení bylo řešeno pohotově, vědomě a vědecky na základě pečlivých analýz společenské skutečnosti.

Seznam hlavní použité literatury

Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Lipsko 1887
Ferdinand Tönnies: *Geist der Neuzeit*, Lipsko 1935.
Hermann Schmalenbach: *Die soziologische Kategorie des Bundes*, „Dioskuren“, sv. I, Mnichov 1922.
Heinz Marr: *Die Massenwelt im Kampf um ihre Form, Zur Soziologie der deutschen Gegenwart*, Hamburk 1934.
Alfred von Martin: *Zur Soziologie der Gegenwart*, Archiv für Kulturgeschichte XXVII, Heft 1.
Michael Kröll: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Schmoller's Jahrbuch, 79, 1.
J. G. Fichte: *Reden an die deutsche Nation*, Lipsko 1945.
O. Spengler: *Preussentum und Sozialismus*, Mnichov 1925.
Caetano Mosca: *The Ruling Class*, New York 1939.
Theodor Geiger: *Die Gruppe und die Kate-*

gorien Gemeinschaft und Gesellschaft, Archiv f. Sozialwis. u. Sozialpol., 1927, sv. 58.
Zygmunt Bauman: *Vilfredo Pareto i teoria elit*, Myšl Filozoficna 1957, 3.
Raymond Barkley: *The Theory of the Elite and the Mythology of the Power*, Science and Society, 1955, 2.
Otto Stammer: *Das Elitenproblem in der Demokratie*, Schmoller's Jahrbuch, 1951, 5.
Michael Freund: *Das Elitenproblem in der modernen Politik*, „Politische Bildung“, Mnichov 1954, 46.
Erwin Rack: *Das Problem der Elite*, Hamburk 1950.
Das III. Jahrbuch der „Ranke-Gesellschaft“, Führungsschicht und Elitenproblem, 1957.
Dominik Jost: *Stefan George und seine Eliten*, Curych 1949.
Ernst Gottschling: *Herrschaft der Elite?*, Berlin 1958.
Istoričeskij materializm i socialnaja filosofija sovremennoj buržuazii, Moskva 1960.

Výzkum religiozity Severomoravského kraje (Metoda a technika)

ERIKA KADLECOVÁ

Na vyžádání KV KSČ Severomoravského kraje provedlo oddělení vědeckého ateismu ČSAV výzkum religiozity, který měl za úkol zjistit jednak její stav, tj. celkový rozsah, rozšíření v různých skupinách obyvatel, typ a intenzitu; dále vývojový trend ve srovnání se stavem před Únorem a konečně vazbu religiozity na některé základní společenské skutečnosti. Za neméně významnou součást naší práce jsme pokládali ověření metody a techniky, kterou jsme v daném případě použili.

Výzkum byl prováděn na základě reprezentativního šetření formou ankety. Projekt výzkumu byl připraven na podzim 1962 a po prověření předprůzkumy se šetření v terénu konalo v květnu, červnu a červenci 1963.

Rozsah výzkumu

Východí ukazatele, podle nichž byl vybrán vzorek obyvatelstva, byly údaje ze sčítání lidu r. 1961 o příslušnosti k hospodářským a průmyslovým odvětvím a dále údaje o místě bydliště vzhledem k velikostní skupině obce. Dodržením zásad náhodného výběru promítly se do vybraného vzorku skupiny podle sociální příslušnosti, pohlaví, věku a vzdělání ve stejných proporcích, jak jsou zastoupeny v reálné struktuře společnosti. Šetření bylo prováděno u osob starších 14 let a výzkum se dělil na dvě souběžná šetření: šetření dospělého obyvatelstva nad 20 let a mládeže od 14 do 20 let. Mládež byla vydělena, aby údaje o ní mohly být zpracovány detailněji na základě rozsáhlejšího dotazníku a širšího vzorku.

Výzkum se prováděl na půdě pěti okresů, zvolených tak, aby svou strukturou odpovídaly zbývajícím pěti v kraji. Před výzkumem byly podrobně zpracovány údaje o okresech a vypracována všestranná charakteristika. Soustředění výzkumu do poloviny okresů bylo provedeno z praktických důvodů. Celkem se výzkum prováděl

ve 54 městech a vesnicích a zahrnoval 1400 dospělých a 2200 mladých občanů.

Způsob výběru

Výzkum se prováděl dotazováním jednotlivců. Pro každou obec (město, vesnici) byl vypracován rozpis, kolik občanů a jakého typu je třeba vyšetřit.

Ekonomicky aktivní obyvatelstvo nacházející se v zaměstnaneckém poměru bylo vybíráno na základě seznamu zaměstnanců jednotlivých podniků a institucí, členové družstev na podkladě seznamů členů družstev. Soukromě hospodařící rolníci, ženy v domácnosti a důchodci byli vybíráni na podkladě volebních seznamů. Učni, žáci a studenti podle škol a tříd. Vojáci podle vojenských jednotek.

Pokud to rozsah základního souboru techniky dovoľoval, bylo postupováno metodou náhodného mechanického výběru.

Byl-li rozsah základního souboru takový, že by pořizování jmenovitých seznamů všech jedinců dané kategorie bylo technicky neúnosné, postupovali jsme metodou dvoustupňového výběru.

Pokud jednotky tvořící podklad pro výběr prvního stupně nebyly stejně velké (například prodejny, kulturní zařízení, komunální podniky, volební obvody atd.), byl výběr prvního stupně proveden na základě kumulativních součtů. Tato metoda zajišťuje, aby každý občan měl teoreticky stejnou pravděpodobnost být vybrán.

Kumulativních součtů bylo použito také při jednostupňových výběrech v případech, že organizační jednotky, z nichž byli šetření vybíráni, byly tak malé, že buď se v jejich rámci nedal získat potřebný počet osob, nebo by jejich výběr z jednoho kolektivu mohl zkreslit výsledek. V takovém případě osoby vybrané z kumulativního součtu byly přímo objektem šetření.

Pracovníci průzkumu, kteří výběr prováděli, byli povinni učinit záznam, z jakého seznamu byl výběr dělán, jaké číslo z tabulek náhodných čísel použili a jaký byl

interval. Tím byla umožněna namátková kontrola úplnosti seznamů i dodržení pravidel náhodného výběru osob na jejich základě. Nebyly zjištěny případy, že by se někdo snažil záměrně vyloučit určité občany z výběru, nebo na jejich místo posunout jiné osoby.

Vybraná osoba byla nahrazena jinou, následující v seznamu, pokud z vážných důvodů nebyla dosažitelná na místě (cesta do zahraničí, dlouhodobý pobyt v nemocnici, úmrtí atd.), nebo pokud v době uplynulé od vypracování seznamu přestala být příslušníkem té společenské skupiny, kterou reprezentovala (vstup ženy z domácnosti do zaměstnání).

Organizace výzkumu

Předprůzkum. Před vlastním výzkumem bylo přikročeno k dílčím zkušebním průzkumům, které měly ověřit: 1. dotazník (formulaci otázek co do obtížnosti, srozumitelnosti, jednoznačnosti, úplnosti možných variant odpovědí, ev. sugestivity jednotlivých otázek, možnosti ovlivnění odpovědí pořadím otázek a maximální únosný počet otázek); 2. techniku výzkumu — jsou-li lidé ochotni vyplnit dotazník zasláný poštou, je-li nutno s nimi hovořit osobně, jaké mají obavy, dotazy, námítky, jaká doba a prostředí je nejvhodnější pro rozhovor, jaké zábrany se mohou v různých prostředích nebo všeobecně vyskytovat; 3. pravděpodobnou návratnost dotazníků při dodržení naprosté anonymity a dobrovolnosti. Byla to otázka velmi důležitá, protože vlastně ověřovala, zda je v našich podmínkách vůbec možno průzkum těmito metodami provádět.

Zkušební průzkum byl prováděn v Praze, ve Středočeském kraji, a po těchto prvních výsledcích i na Ostravsku, aby se zjistilo, nejsou-li tam některé specifické problémy, na které pokusy v Čechách nemohly upozornit. Na Ostravsku byl předprůzkum proveden v místech, která nepřicházela v úvahu pro vlastní výzkum, aby hlavní akce nebyla narušována. Podle výsledků těchto sond byly jednak upravovány a přeformulovávány dotazníky, jednak byly zkušenosti použity pro instrukce a školení tazatelů.

Dotazník. Přímo na formuláři předcházela otázkám stručná informace o pořadateli a charakteru průzkumu, zdůraznění jeho

anonymity, technické pokyny a prosba o pravdivé a otevřené odpovědi. Vlastní text se skládá z několika bloků otázek a u každé z nich jsou předtištěny možné varianty odpovědí, které šetřený pouze zaškrtnává. První otázky jsou zaměřeny k základním údajům o osobě tázaného (věk, pohlaví, stav, počet dětí, národnost, povolání, vzdělání). Další se týkají jeho bydliště, délky pobytu v obci, kde právě bydlí a v případě, že není starousedlík, klade se mu otázka, zda se přistěhoval z města nebo z venkova.

Blok následujících osmi otázek nám dává určitý pohled do té sféry činnosti, která je nejvýznamnější pro formování lidské osobnosti: jeho práce a pracoviště (je zde i otázka o účasti na soutěžení, otázka o zvyšování kvalifikace, organizovanosti a funkcích atd.). Několik dalších dotazů se týká bytových a hospodářských poměrů šetřeného, zdravotní situace, rodinných vztahů a srovnání jeho postavení dnes s předválečnou dobou.

Následující otázky nás v nejhrubších rysech orientují v oblasti stylu života a soukromých zájmů šetřené osoby. Týkají se sportu, oblíbených filmů, rozhlasových a televizních pořadů, četby novin, časopisů a knih, návštěvy společenských místností a podniků, jeho koníčků ve volném čase.

Teprve pak je zařaden vlastní blok otázek k religiozitě. Do této části je převzato deset otázek z průzkumu religiozity, který byl prováděn Ústavem pro výzkum veřejného mínění v roce 1946 a 1947. Ty tvoří jádro výzkumu religiozity a jsou zvláště významné proto, že umožňují srovnání se situací před 15 lety a postžení určitého vývojového trendu v této oblasti. Pro hlubší poznání zkoumané problematiky jsou doplněny dalšími 15 otázkami k různým stránkám náboženského života šetřených osob.

Dotazník uzavírá otázka o tom, které dotazy byly tázanému nepřijemné a nerad je odpovídal a konečně prosba, aby se mimo rámec dotazníku volně, vlastními slovy pokusil objasnit, proč se rozešel s náboženstvím, proč je ateistou, nebo naopak, proč pokládá náboženství za pravdivé a cenné pro člověka, co podle jeho názoru náboženství lidem dává. To je jediná otevřená otázka dotazníku pro dospělé.

Výběr spolupracovníků - tazatelů. Aby se dotazník dostal k osobě, která zůstala v situ náhodného výběru a aby tato osoba

jej také pravdivě zodpověděla — to byl zvláště obtížný úkol, k němuž bylo třeba přibrat kolektiv spolupracovníků. Již jejich výběr byl podmíněn řadou předpokladů.

Vážnou otázkou bylo zajistit, aby osoba tazatele nemohla mít, ať již záměrně nebo mimovolně, vliv na rozhodnutí a obsah odpovědi šetřených osob. Preventivně byli všude vyloučeni ze spolupráce všichni lidé, kteří mohli mít jakýkoliv zájem na ovlivnění průběhu a výsledků výzkumu, nebo kteří by se snad jen mohli domnívat, že takový zájem mají. Tato zásada byla uplatněna s naprostou důsledností bez ohledu na osoby, i jejich politické a mravní kvality.

Do výzkumu nemohl zasáhnout nebo provádět jej nikdo, kdo například pracoval ve zkoumaném místě nebo jeho okolí, kde je znám na úseku církevně politickém, zodpovídal za politicko-výchovnou práci atd. Nechtěli jsme, aby se mohly do výzkumu promítnout předchozí odhady a zkušenosti, které si pracovníci vytvořili na základě skutečné nebo domnělé znalosti terénu a které nemohli ze svého vědomí vymazat. Slo také o to, zabránit, aby případné obavy, že výsledek výzkumu se odchýlí od předchozího dohadu, nebo že vysoké číslo věřících bude považováno za neúspěch v jeho práci, nevedl tazatele třeba k podvědomé snaze navodit směr odpovědi nebo vypustit z výzkumu osoby, které jeho představě nevyhovovaly. Při tomto opatření jsme nevyházeli z pocitu nedůvěry k jakýmkoli konkrétním osobám — pro to jsme neměli nejmenšího důvodu — ale z obecně platné teoretické zásady.

Jako se snažíme vyloučit vliv tazatele eliminováním možností, jež by mu dovolily uplatnit svůj zájem nebo svůj apriorní pohled v průběhu nebo ve výsledcích výzkumu, museli jsme vyloučit i další vlivy, které by se tam mohly projevit ve vzájemné náboženství tazatele a šetřeného. Šetřená osoba musí být vůči tazateli v takovém postavení, aby jí ani v nejmenším nezáleželo a nemohlo záležet na tom, jaký názor o ní a jejím postoji tazatel má. I bez nejmenší snahy pracovníka výzkumu a dokonce proti ní, by se jinak mohlo stát, že šetřený by mohl při výzkumu „vycházet vstříc“ předpokládanému stanovisku nebo přání tazatele.

Zásadně jsme dbali na to, aby tazatel nebyl v nadřazeném nebo autoritativním

postavení vůči dotazovanému, aby byl vyloučen pocit faktické nebo domnělé závislosti jakéhokoliv typu. Závislost nebyla chápána jen v rovině formální podřízenosti (po linii zaměstnanecké, státní, stranické, odborové atd.), ale i po linii neformální, tj. osobní autority a sugestivity. Tedy nejenže například nemohl k zaměstnanci podniku přijít jeho nadřízený nebo člen stranického nebo odborového výboru, nebo k občanu pracovník národního výboru, ale například ani učitel k rodičům svých žáků, nebo propagandista - ateista k lidem v místě, kde je znám svou aktivitou. Tazatelé byli vybíráni z řad aktivistů, které dal k dispozici KV KSČ; do výzkumu bylo zapojeno přes 600 spolupracovníků.

Školení a úkoly tazatelů. Jako tazatelé spolupracovníci výzkumu byly vybírány důvěryhodné a politicky spolehlivé osoby, u nichž byla jistota, že nezneužijí ničeho, co by jim bylo sděleno šetřeným občanem a že dodrží všechny zásady a pokyny prováděného výzkumu. Snažili jsme se vybírat lidi s přirozeným taktem, schopné získat důvěru a navázat vhodnou formou kontakt se šetřenými občany. Práce při výzkumu byla dobrovolná a neplacená. Při výběru spolupracovníků jsme dbali o to, aby byli do práce zapojeni jen lidé, kteří o výzkum sami projevíli zájem a ne takoví, kteří by ke spolupráci byli přitaženi důrazným apelem na význam zapojení se do této akce ze strany svých nadřízených institucí.

Dbali jsme na to, aby tazatelů byl dostatečně velký počet, aby se prací neunavili, aby se jim neznechutila. Jeden tazatel měl pracovat nanejvýš s pěti šetřenými občany. Jakmile se totiž v krátkém intervalu práce opakuje, ztrácí zajímavost a vyvstává nebezpečí, že tazatel bude pracovat stereotypně a nedá si práci s hledáním individuálního přístupu ke každému občanu.

Protože se u nás sociologický výzkum nedělal více než 15 let, nebyly k dispozici ani školené kádry ani spolupracovníci, kteří by získali zkušenosti předchozí praxí. Bylo třeba vybrané pomocníky od počátku vyškolit. Za tím účelem jsme organizovali školení v krajském měřítku, zaměřené převážně k objasnění smyslu cíle a významu výzkumu a do jisté míry již i k základním metodologickým otázkám. Před počátkem průzkumu bylo také v každém

okrese provedeno školení vybraných spolupracovníků, na němž byly vedle některých obecnějších problémů sociologických výzkumů podrobně informováni o metodě a technikách výzkumu religiozity, jehož se měli zúčastnit. Instruktáž se týkala převážně techniky náhodného výběru šetřených jednotek a osob, povinností a úkolů tazatelů a způsobu konkrétní práce s občany.

Práce v terénu. Způsob práce tazatele. Výzkum byl zahájen společně na Vsetíně, kde byli soustředěni všichni pracovníci, kteří v další fázi vedli výzkum v dalších okresech. První týden pracovali všichni společně, aby získali zkušenosti a sladili ještě i na základě praktického průběhu do všech detailů způsob práce. Pro jednotnost metody a srovnatelnost výsledků bylo významné vyloučit do krajní míry individuální odchylky v přístupu a praktikách, aby akce probíhala naprosto jednotně. Výzkum v Ostravě-městě probíhal naposled a umožnil poslední drobné úpravy ve výběru vzorku.

Těsně před zahájením výzkumu byl uveřejněn v krajském tisku obsáhlejší článek, který populární formou seznamoval obyvatele s cílem, metodami a základními zásadami sociologického výzkumu, aniž by upozorňoval na to, že se v nejbližší době bude nějaký výzkum provádět a k jaké tématice. Všichni spolupracovníci výzkumu dostali k dispozici čísla novin, aby jich mohli eventuelně použít pro informaci osob, jimž nabízelí dotazníky.

V konkrétních místech a objektech, kde byl výzkum organizován, pracovník výzkumu nejprve pohovořil se státními a stranickými funkcionáři a s funkcionáři masových organizací, seznámil je se smyslem a hlavními zásadami výzkumu, snažil se získat jejich zájem a podporu. Ujistil odpovědné pracovníky, že v žádném materiálu a při žádných příležitostech nebudou jmenovitě uváděny ani kladné ani záporné výsledky jako příklad. Zajistil si jejich souhlas, předběžný názor na situaci na místě, požádal je o rady, náměty a zkušenosti. Vlastního výzkumu se místní činitelé nezúčastňovali.

Tazatel byl také zodpovědný za to, aby zamezil — před výzkumem nebo v jeho průběhu — akce nebo rozruch, jež by mohly ovlivnit nebo zkreslit výsledky práce.

Výběr objektů byl proveden pro každé

místo centrálně, v složitějších případech i výběr osob, jejichž seznam potom tazatel dostal již vypracovaný. V případech, že šlo o mechanický náhodný výběr několika lidí z hotového seznamu, mohl být vyškolený tazatel pověřen, aby provedl sám i výběr.

Tazatel dostal počet dotazníků, který přesně odpovídal počtu osob, s nimiž měl provést šetření. Vedl jejich přesnou evidenci a odpovídal za každý výtisk. Zaznamenal kde a komu odevzdal dotazník k vyplnění, aby mohl být veden přesný výkaz o vydaných a vrácených dotaznících. Zaznamenával, kolik lidí odmítlo dotazník přijmout a jakého typu občané to byli (pohlaví, zaměstnání, hospodářské odvětví, přibližný věk). Pokud se odmítající občan vyjádřil, proč není ochoten dotazník vyplnit, uváděl i tento údaj. Jména odmítajících občanů se nezaznamenávala.

Rozmluva s vybraným občanem byla vedena vždy v jeho vlastním prostředí, kde se cítil volný — přímo na pracovišti, v jeho bytě, na poli, v parku apod. Nevolali jsme občany do kanceláří jejich nadřízených, do úředních místností různých organizací nebo institucí. Nechtěli jsme vyvolávat v občanovi dojem něčeho mimořádného, zvat jej do prostředí, kam přichází zřídka nebo vůbec ne a které by v něm mohlo vyvolat pocit buď oficiálnosti nebo přílišné závažnosti. Chtěli jsme dosáhnout, aby beseda byla volná a neformální, aby šetřený občan měl „převahu vlastního hřiště“.

Tazatel se občanu představil jménem a legitimací vydanou k tomuto účelu. Byl povinen v první řadě informovat šetřenou osobu, že výzkum, který provádí, je zcela dobrovolný, že (na rozdíl například od sčítání lidu) každý občan má právo odmítnout odpovědět na předložené otázky, aniž by mu to kdokoliv vytýkal. Tato opatření zabezpečovala, že tazatel se nemohl opřít o žádnou vnější faktickou ani morální autoritu, a že musel spolehat jedině na svoji schopnost přesvědčit vybraného občana.

Aby se rozmluva příznivě rozvinula, bylo v každém případě třeba promyslet i dobu návštěvy, aby pokud možno nezdržovala šetřeného od naléhavé práce, nebo jej nevytrhla z intenzivní zábavy. Snažili jsme se navodit takovou situaci, aby šetřený občan během rozmluvy pokračoval v tom, čím se právě zabýval (pokud to byla víceméně mechanická činnost). Sna-

žili jsme se ho od počátku rozmluvy za-
interesovat a vzbudit aspoň jeho zvědavost, o co jde.

Tazatel nejprve vyložil, co je to výzkum, který provádí. V první řadě zdůraznil jeho význam z čistě vědeckého hlediska. Uvedl příklady výzkumů konaných v cizině a jejich nezbytnost pro pravdivé poznání společenských skutečností. Ukázal také, jak je sociologický výzkum vázán na pochopení a spolupráci občanů. Potom požádal vybraného občana o spolupráci a ujistil jej, že nebude časově náročná. Velmi podrobně vyložil zásadu anonymity výzkumu a uvedl všechna opatření, která jsou učiněna pro její zajištění. Zvláště podtrhl, že jakmile se občan rozhodne ke spolupráci a začne dotazník vyplňovat, neodevzdá jej již osobně žádnému člověku, ale sám vhodí zalepený do libovolné poštovní schránky v přiložené obálce s předtištěnou adresou. Tazatel již nedostane dotazník do ruky a nesmí být ani v těsné blízkosti dotazovaného, jakmile tento začal s dotazníkem pracovat.

V žádném případě nebylo tazateli dovoleno zapřádat s dotazovanými hovory o zjišťovaných skutečnostech, nebo vynášet jakékoliv hodnotící soudy, které by se týkaly názorů nebo činnosti, o nichž jsme sbírali informace. Pokládali jsme za nesprávné kombinovat přesvědčování a zjišťování fakt. Kdyby tazatel například v průběhu akce začal přesvědčovat šetřeného o škodlivosti náboženství, výsledek by ukázal ne situaci, jaká v oblasti religiozity skutečně je, ale způsob reakce šetřené osoby na vystupování a argumenty spolupracovníků výzkumu. Přitom vliv tazatele, který by se takto projevil, by byl souhrnem řady činitelů (schopnosti tazatele zaujmout a přesvědčit, ohotu tázaného přemýšlet o jeho vývodech atd.), jež by nebylo možno přesně určit.

Přitom je třeba předpokládat, že trvalost vlivu tazatele a tudíž i platnost výsledného názoru, který by byl zachycen ještě pod plným sugestivním vlivem pracovníka výzkumu, je víc než pochybná. Přesvědčovaný věřící by například zakolísal pod argumentací a vlivem vzdělanějšího a pohotovějšího tazatele, možná, že by ustoupil dokonce jen navenek, aby zkrátil rozmluvu s ním a vyhnul se nutnosti diskutovat s partnerem, vůči němuž se cítí v nevýhodě. Po odchodu tazatele by však znovu přemýšlel, radil se se spoluvěřícími, kteří

by mu pomohli přemoci pochybnosti. V našich materiálech by však byl zachycen pomíjivý moment vlivu tazatelova přesvědčování, který vzhledem k obvyklým podmínkám, v nichž šetřený žije, je náhodným činitelem. To také znamená, že ovlivněný občan by nemohl fungovat jako reprezentant celé skupiny jiných lidí, na něž již tazatel působiti nemohl. Kdybychom se tedy honili za dvěma zajíci (objektivním zjišťováním daného stavu + přesvědčováním věřících) byla by práce marná. Jednorázové zapůsobení na náboženského člověka by zdaleka nepřineslo výsledky, které by byly úměrné námaze, vynaložené na celou akci a poznávací hodnota získaných údajů by byla mizivá a neproveditelná.

Jestliže jsme takový postup považovali za nesprávný a škodlivý při výzkumu religiozity a proto jej zásadně nepřipouštěli, není tím řečeno, že při jiném typu výzkumu by byl automaticky vyloučen. Kdybychom například zkoumali, jaké problémy a jaké otázky občany obzvláště zajímají, jaké argumenty působí a jaké jdou do prázdna v různých prostředích při individuální vědecko-ateistické propagandě, bylo by nejen možné, ale i nutné o těchto otázkách s věřícími diskutovat a tento způsob práce by byl dokonce důležitým prostředkem, jak získat hledané informace.

Tazatel nesměl tedy ani v nejmenším ovlivňovat šetřeného v ničem, co mělo souvislost s obsahem dotazníku. Není to ústup z pozic stranickosti na pozice objektivismu. Domníváme se spolu s Leninem, že při zjišťování fakt (pochopitelně nikoliv při jejich výkladu!) nesmí existovat žádné hodnotící stanovisko.

Úkolem tazatele bylo přesvědčit šetřeného, aby dotazník přijal a vyplnil a za druhé, aby jej vyplnil otevřeně a pravdivě podle svého nejlepšího vědomí a svědomí; aby napsal co si myslí, o čem je přesvědčen a jak skutečně žije. Tazatel vysvětlil, že odpověď, která by zkreslovala skutečnost, ruší vědecký smysl výzkumu. Nechce-li občan o sobě dát pravdivé informace, má-li zábrany jakéhokoliv druhu, nechť raději dotazník odmítne. Musí si však být přitom vědom, že i odmítnutím dotazníku narušuje již spolehlivost výzkumu, neboť každý občan, přesto, že jeho výběr je zcela náhodný (a právě proto), je z hlediska exaktnosti výzkumu nezaměnitelný jiným občanem, i kdyby tento jiný

měl naprosto shodné vnější znaky ve všech sledovaných ukazatelích (sociální skupina, věk, pohlaví, vzdělání atd.). Člověk, který odmítne a člověk, který spolupracuje, myslí totiž jinak, má jiný postoj ke skutečnosti. I když by se to nikterak neprojevovalo ve výsledných číslech, větší počet odmítnutých dotazníků snižuje hodnotu výzkumu, protože se v něm neodrážejí názory a postoje skupiny odmítajících lidí.

Reakce dotazovaných občanů. Zajímavé byly reakce občanů vybraných pro účely průzkumu. Zkušenost ukázala, že čím větší byla přirozená inteligence člověka a čím vyšší byla kulturnost prostředí, v němž žil, tím snadnější a radostnější bylo s ním pracovat. Přitom obojí nezáviselo ani na vzdělání, věku, venkovském nebo městském bydlišti, ale dokonce ani ne na světovém názoru šetřeného člověka. Naprosto nemůžeme říci, že by s věřícími občany byly větší „potíže“ než s ateisty. Člověk, jehož byt byl špinavý a neuklizený, který ponechával v dezolátním stavu své nejbližší okolí, nejevil pochopitelně ani porozumění pro vzdálenější společenskou problematiku. Nestálo-li mu zato, aby věnoval pozornost sobě, nebyl nakloněn k tomu, aby se namáhal udělat něco pro věc, která se jej bezprostředně netýkala.

Také lidé, kteří se neobtěžovali přemýšlením, jejichž zájmy byly omezeny na nejužší okruh soukromých záležitostí, takže nezaznamenali ani nejvýznamnější události mezinárodního a vnitrostátního života, byli pro tazatele tvrdým oříškem.

Třetí kategorie lidí, která urputně odmítala cokoliv udělat, byli občané, kteří se cítili osobně nějak ukřivdění či postižení. Mnozí vystupovali aktivně k otázkám na svém pracovišti a ve své obci a buď pro to měli osobní nepřijemnosti, nebo zjistili, že „všechno je marné“ a tudíž se s konečnou platností rozhodli, že už „nikdy do ničeho nebudou strkat nos a nikdy se o nic nebudou starat“. S těmi se pracovalo nejhůře, protože se odmítali s kýmkoliv bavit.

Ze shromážděného materiálu se dá udělat závěr, že ochota nebo neochota zapojit se do výzkumu nebyla dána jeho obsahem a zaměřením. Tento závěr pokládáme za bezpečný, i když jej nemůžeme doložit číselnými podklady (lze těžko dělat statistická srovnání z odmítnutých odpovědí). Vyplyvá však z toho, že k odmítnutí dochá-

zelo ve většině případů na základě apriorně zamítavého postoje dříve, než občan byl ochoten zjistit, co se od něho konkrétně žádá. Postoj výzkumu se tedy v podstatě kryl s postojem k naší společnosti, se stupněm důvěry v její zdokonalování, s ochotou napomáhat tomuto procesu, se zájmem o společenskou dění i se zájmem o pokrok vědy.

Při besedách s vybranými občany se první okruh dotazů a první zájem upřel na to, „jak jste přišli právě na mě, proč jsem byl vybrán právě já“. Zde následoval často velmi podrobný výklad o metodě a technikách náhodného výběru. Mnozí občané nelitovali času, aby se do detailu seznámili s celým rozpisem, který měl tazatel k dispozici a dal jim k nahlédnutí. Další série otázek se týkala zajištění anonymity. Zde bylo zřejmé, že ji občané pokládají za velmi významný moment (je jasné, že i dotazy k výběru jejich osoby měly stejný podtext). Dále se pečlivě zajímali o to, jde-li nám při výzkumu skutečně o zjišťování holé pravdy a nemá-li výzkum ještě další „zamlčené“ cíle.

Když byli uspokojeni vysvětlením pracovníka výzkumu, opustili obvykle pole otázek kolem své osobní účasti a začali se s nečekaným zájmem vyptávat na obecnější problémy sociologického výzkumu. Často kladli velmi závažné a pronikavé otázky, například, jaký je stupeň spolehlivosti výzkumu, jak je možné, že z odpovědí několika lidí můžeme usuzovat, že jimi lidé myslí a jednají obdobně, jaký je stav sociologického výzkumu v jiných zemích, jsou-li srovnatelné výsledky výzkumu různých zemí, jak jsou pracovníci výzkumu přijímáni u ostatních občanů, máme-li dojem, že lidé odpovídají pravdivě, jak se zpracovávají dotazníky, jsou-li výzkumy prováděny také k jiným problémům, bude-li se v tomto typu výzkumu u nás pokračovat a proč se to nedělalo dříve, odrazí-li se výsledky takových výzkumů v praxi a v serióznosti tisku atd. V poznámkách občanů se projevilo i spontánní pochopení souvislosti zaváděných výzkumů s prohlubováním socialistické demokracie.

U některých občanů se však projevila jistá netrpělivost a snaha vyvodit bezprostřední praktické účinky pro vlastní život z probíhající akce. „A teď mi řekněte, jak mi to pomůže? Co se změní? Jaký prospěch z toho budu mít? Napravíte něco,

když tam napíšu, jak to u nás ještě pořád chodí a jak by to nemělo být?“ atd. V takových případech se musel tazatel vyvarovat toho, aby budil v lidech neoprávněné iluze. Vysvětloval jim, že tak jako výzkum nemůže nikomu osobně uškodit, nemůže ani individuálně a bezprostředně nikomu jako osobě prospět. Jednak, že nebudeme vědět kdo a odkud si postěžovat, že není v moci vědecké instituce zasahovat do životních osudů lidí. Že nemůžeme ani zavést autobus, ani přidat penzi, ani nařídit muži, aby nepil a netloukl děti. Ale že pravdivé poznání životních podmínek, bolestí a názorů lidí je prvním předpokladem účinného ovlivňování a řízení. Nepomůže-li naše akce bezprostředně občan, který se jí účastní, pomůže celé společnosti a to zpětně ovlivní i jeho život. Takové vysvětlení bylo přijímáno s pochopením.

Když byly vyčerpány všechny otázky a zodpověděny všechny pochybnosti (vyslovené, i ty, co tazatel cítil „mezi řádky“), došlo k vyplňování dotazníku. S jeho obsahem se občané seznámili již během rozmluvy, protože je pochopitelně zajímalo, co vlastně od nich chceme vědět. Na základě zkušeností, že i při nejlepším předsevzetí vyplnit dotazník je možno tuto práci odkládat tak dlouho, až se na ni zapomene, nebo až se člověku omrzí na to myslet, požádal tazatel, aby občan vyplnil dotazník ihned, i když jej může hodit na poštu, kdy sám chce. Jako důvod své prosby uváděl, že bude-li přítomen, má možnost pomoci vysvětlením, kdyby občan u některé otázky přesně nepochopil její smysl.

Tazatel šetřenému ukázal, jak se mají odpovědi zaškrtnávat. Ukázkou zaškrtnutí však provedl jen u takové otázky, která měla charakter ryze objektivního faktu (muž, žena, město, venkov atd.). Nikdy neukazoval vyplňování u otázek, týkajících se života nebo názoru občana. Jakmile občan začal vyplňovat dotazník sám, tazatel odešel buď do jiné místnosti, nebo se dostatečně vzdálil a něčím se zabýval, aby nezneklidňoval vyplňujícího. Měl-li šetřený dotaz, co se rozumí takovou nebo jinou otázkou, odpovídal tazatel na dálku a v žádném případě nenahlížel do rozepsaného dotazníku. Po dokončení šetřený občan zalepil dotazník do obálky s předtištěnou adresou pražského ústavu. Tazatel ho opustil po zakončení práce a znovu ho po-

žádal, aby dopis nezapomněl vhodit na poštu.

Takový průběh měla většina besed. Pokud to však okolnosti nedovolovaly, nebo občan odmítal z nějakých důvodů dotazník vyplnit na místě, mohl tazatel zanechat formulář u šetřeného, na základě slibu, že jej vyplní později. To však byly netypické případy. Snažili jsme se snížit na minimum riziko, že by šetřený neposlal dotazník z pouhé pohodlnosti. Když jej již jednou vypsal a investoval do této práce čas, byla větší pravděpodobnost, že jej také vhodí do schránky.

Návratnost dotazníků. Jak je z uvedeného zřejmé, dostaly se během tohoto postupu do rozporu dva zájmy, které jsme sledovali: dostat pravdivé odpovědi a dostat zpět všechny dotazníky. Dali jsme přednost spolehlivosti odpovědi před stoprocentně zajištěnou návratností, která by mohla být zabezpečena jedině tak, že tazatel dotazník od šetřeného hned vyzvedne. V tom případě však by občan neměl jistotu, zda tazatel dotazník nerozlepí a neoznačí jménem.

Volený postup měl ještě jednu další nevýhodu, které jsme si byli vědomi, ale již jsme nemohli zabránit bez narušení anonymity. Nedalo se prověřit, zda občan vyplnil všechny rubriky, nebo některé nevynechal a jestli všem otázkám správně porozuměl. Na základě předchozích sond byly otázky stylizované tak, že neporozumění bylo výjimkou. Ale nevyplněné rubriky se vyskytovaly a byly obtížným problémem při pozdějším zpracování.

V instrukcích pro tazatele bylo počítáno také s případy, že do výzkumu budou na základě náhodného výběru zařadeni přestárlí občané a lidé, kteří se „nevyznají v papírech“ a nejsou s to sami dotazníky vyplnit. V takovém případě tazatel informoval občana o výzkumu podobně, jako při jiných rozmluvách, ale netrval na tom, aby šetřený sám vyplnil dotazník. Dotazník zde fungoval jako popisný arch. Potřebné informace tazatel získal formou volného rozhovoru.

Při této formě práce pochopitelně nemohlo být šetření anonymní; avšak u osob, jichž se týkalo, to nehrálo téměř žádnou roli. Po skončeném rozhovoru tazatel vyplnil dotazník a označil jej písmenem „Z“ (záznam), svým vlastním podpisem a číslem své legitimace. Ručil tím za správnost

údajů i důvěrnost sděleného. Podíl dotazníků se záznamem v celkovém počtu je zanedbatelně malý.

V přípravné fázi výzkumu jsme se domnívali, že tento způsob práce bude na vesnicích převažovat, a že by dokonce nebylo ani vhodné, přicházet na venkově s požadavkem vyplňování formulářů. Přípravné pokusy ale naopak ukázaly, že zemědělské obyvatelstvo je stejně zvyklé manipulaci s dotazníky jako městske, že jim to nečiní ani potíže, ani to nevyvolává žádný rozruch. Na základě tohoto zjištění jsme postupovali na venkově naprosto stejným způsobem jako ve městě a v průběhu rozhovorů a v reakcích lidí jsme nezaznamenávali žádné podstatné rozdíly. Dotazníky se vracely poštou až do konce září, ojedinelé opozdilé exempláře ještě i v říjnu a listopadu. Po jejich doručení bylo ihned přikročeno k šifrování. Na došlých dotaznicích jsme zaznamenávali i místo odeslání podle poštovního razítka. Toto opatření nemohlo narušit anonymitu, bylo však zajímavé z jiného hlediska. Mnozí občané nelitovali námahy vhažovat dopisy přímo do vlakové pošty a poměrně značný počet odpovědí přicházel z míst, v nichž výzkum nebyl vůbec konán. Docházeli od zaměstnanců závodů, kteří je posílali ze svého bydliště (které se nekrylo s místem zaměstnání). U řady zásilek však bylo zřejmé, že toto opatření mělo zamezit možno identifikace odesílatele. Potvrdili jsme si na tom opět oprávněnost významu, který jsme přikládali zásadě anonymity ve výzkumu.

Spolehlivost výsledků

Věrohodnost. Věrohodnost výzkumu závisí na řadě podmínek: za prvé na správném výpočtu vzorku a dodržení všech zásad náhodného výběru. Kontrola je v tom, že ve výsledných údajích se objeví rozložení obyvatelstva do skupin, které nebyly předepsány v ukazatelích výběru, ve stejných proporcích, jak je tomu ve skutečném rozvrstvení obyvatelstva. Výsledek statistického zpracování vrácených dotazníků ukázal, že vzorek je odpovídající s menšími výchyly v mezích přípustné tolerance. Za druhé na procentu navrácených dotazníků. S jeho snižováním se snižuje i exaktnost výzkumu až do meze, kdy přestává mít charakter reprezentace a může mít pouze ilustrační hodnotu. Analýza odpo-

vědění se pak svým významem a poznávací hodnotou blíží spíše rozboru dopisů, které docházejí do různých redakcí, rozhlasů, úřadů apod. Převládají názorově vyhraněné typy lidí, ať již uvědomělých ve smyslu obětavé ochoty pomáhat společenským institucím a organizacím, nebo uvědomělých nábožensky s přáním demonstrovat svoji víru a být brán v úvahu jako takový. Zůstává stranou právě velmi široká masa občanů, která ze své iniciativy nevyzývá nikdy neuplatňuje veřejně svůj názor a své stanovisko, ale na kterou — právě pro její početnost — musí brát každý reprezentativní průzkum zřetel.

V prvních předprůzkumech byla návratnost katastrofální, 23–27%. Soustavným propracováním techniky práce se nám podařilo dosáhnout 70% návratnosti u vlastního výzkumu dospělých a téměř plně u výzkumu mládeže.

Za třetí. Základní otázkou, na níž závisí skutečný úspěch nebo ztroskotání výzkumu je získání pravdivých odpovědí od šetřených osob. Sebepracovitější dodržování všech statistických metod, nejdokonaleji vypočítaný a vybraný vzorek, nejsložitější operace, prováděné s výslednými čísly jsou bezcenné, když základní fakt, s nímž pracujeme — výpověď člověka — neodpovídá skutečnosti. Neopovitost v této základní otázce se dá odhalit velmi těžko, je-li na straně vypovídající osoby, a je téměř nezjistitelná, je-li součástí zájmu těch, kteří výzkum provádějí. Tak může být formálně dokonalý výzkum s precizním dodržováním všech sociologických a statistických zásad naprosto bezcennou a dokonce škodlivou hrou na vědu, dokazující to, co chtělo být dokázáno. Ale i tenkrát, když organizátoři výzkumu mají nejlepší snahu zjistit pravdu, musí být vynaloženo velké úsilí k tomu, aby u všech osob, které jsou ve výzkumu jakkoliv zúčastněny, byl vyloučen jakýkoliv zájem nebo jakákoliv obava, která by je mohla vést k nesprávné nebo nepřesné výpovědi. *A Vyloučení cizích a náhodných vlivů.* Sociologický výzkum nám má ukázat v daném místě, v dané době stav zkoumaného jevu, soustavu souvislostí a závislostí, v nichž se daný jev nachází ve vztahu k jiným společenským jevům. Chceme-li toho dosáhnout, musíme před provedením výzkumu a v jeho průběhu zabránit jakýmkoliv akcím, jež by dočasně ovlivňovaly zkoumanou skutečnost a do nejmenší

možné míry omezit i rušivou působnost vlastního výzkumu na prostředí, v němž je prováděn.

To znamená, že zkoumáme-li konkrétně religiozitu, nesmíme dělat v místech, kde bude výzkum prováděn, žádné mimořádné zvláštní akce, které by ji mohly ovlivnit a nedovolit také nic podobného jiným. Nelze narychlo zorganizovat přednášky a besedy o náboženství a ateismu, nebo rozvinout individuální přesvědčování, abychom ještě před výzkumem „nějak zvládli“ situaci. Na druhé straně není ani nutné, ani vhodné, aby byly omezovány nebo dokonce zastavovány na tomto úseku akce, které se běžně dělají. Je jen třeba, aby nevybočily ani rozsahem, ani péčí o zajištění průběhu a účasti z běžné praxe. Stejně musíme zajistit, aby ani církevní kruhy nerozvíjely aktivitu, jež by překročila jejich normální činnost.

Jinak nám výzkum neukáže stav, který nás zajímá, ale následky zvýšeného úsilí zapůsobit na občany tím nebo oním směrem. Jenom klidná hladina zrcadlí bez zkomolenin.

Nejjistější způsob, jak zabránit mimořádným akcím a rozruchu, je „utajení“ průzkumu až do doby, kdy se v terénu provádí. Proto o jeho přípravě byly informovány jen osoby, které jej řídily a prováděly. Snažili jsme se nevyvolávat zbytečnou pozornost ani během šetření, tak, aby kromě dotazovaných osob nebyli do záležitosti zbytečně zatahováni další občané, a aby se výzkum nestal předmětem veřejného zájmu. V opačném případě je nebezpečí, že občané znervózní, začnou přemýšlet o všech možných smyslech akce, začnou uvažovat a radit se s ostatními, jestli odpovídat nebo ne a když, tedy co odpovídat. Jejich výpověď není již potom jejich vlastní výpověď, ale výsledkem veřejného mínění o výzkumu, jaké se v místě vytvořilo, často na základě naprosté neinformovanosti a nejnečekanejších vlivů. Také v konkrétních odpovědích se potom zrcadlí názory nejen tázaného, ale i jeho rádci.

B. Vyloučení vlivu spolupracovníků průzkumu a tazatelů. O způsobu, jakým jsme se snažili dosáhnout této podmínky věrohodnosti, jsme již hovořili při výběru spolupracovníků a způsobu jejich práce.

C. Zásada anonymity šetřených osob jako základní podmínka získání pravdivých údajů. Ve výzkumu se obrácíme na jed-

notlivce a jejich výpovědi jsou základním materiálem, s nímž se dále pracuje. Jednotlivec však není pro nás předmětem zájmu sám o sobě jako konkrétní občan, ale jako reprezentativní představitel skupiny obyvatelstva, k níž patří podle základních znaků svého společenského zařazení. Není tedy třeba znát údaje, které se vztahují jen k jeho osobě. (Jméno, adresa, osobní data atd.)

Je důležité, aby o tom byl informován a přesvědčen každý, k němuž se obrácíme, protože znalost tohoto faktu je často nejpodstatnější pro jeho rozhodnutí, zda přijme nebo nepřijme dotazník. V případě, že má občan dojem, že jde o vyšetřování jeho osoby, vyvolá to u něho nelibost a nedůvěru. Řada otázek v anketě je ryze soukromého charakteru, některé jsou natolik intimní, že se lidé vyhýbají rozhovorům na tato témata i s blízkými přáteli. Takové otázky, položené občanu, jako určité osobě, o níž se zajímáme, by tedy právem pokládaly za nevhodné beztakticky zasahování do jeho soukromí a svědomí, ke kterému není nikdo oprávněn. Uvědomí-li si však, že zde nejde o všetečné slídění kolem jeho osoby, že je nám pouze představitel obecných tendencí v dané společnosti, nemá námitek, aby nám takové informace poskytl. Anonymita odpovědí je jedním z důkazů, že věc se má skutečně tak.

Sociologický výzkum se u nás po dlouhá léta nekonal a lidé s ním nejsou obeznámeni. Dokud si na jeho existenci a jeho metody nezvyknou (aspoň ve stejné míře, jako na akce statistického úřadu), je třeba postupovat velmi obezřetně, nežádat apriorní důvěru, ale u každého kroku a u každého opatření výzkumu dávat občanům předem řadu zřejmých záruk, že to, co podnikáme, slouží skutečně jen k tomuto účelu, o němž je informujeme. Naši zásadou tedy bylo přistupovat k občanům s plnou důvěrou, ale nežádat důvěru z jejich strany.

Anonymita odpovědí je pro občana také zárukou, že údaje soukromého a důvěrného charakteru, které o sobě učiní, se nemohou indiskrétností pracovníků výzkumu dostat do veřejnosti. I tato skutečnost je pro mnoho lidí velmi významná a zárukou diskrétnosti daná anonymitou výzkumu člověku zajišťuje, že se nemůže stát objektem všetečného posuzování známých i neznámých lidí.

Náboženské přesvědčení a náboženský život lidí, který je předmětem našeho výzkumu, je právě takovou soukromou záležitostí, o níž mnoho lidí nerado veřejně mluví. Kromě toho zde hrají roli ještě dva významné faktory: problém osobní prestiže a problém obav z možného konfliktu. Obě věci spolu úzce souvisí, i když se nedají ztotožňovat.

V současné společnosti se věřící nachází v reálné konfliktní situaci. Je člen společnosti a státu, které se k náboženství staví kriticky a odmítavě a současně člen společenské skupiny (lhostejno, jestli organizovaně nebo neorganizovaně), pro kterou je náboženství jednou z nejvyšších hodnot. Přitom jeho bezprostřední individuální zájem (to jest společenský a materiální úspěch, pracovní možnosti a uznání i klid) je do značné míry závislý na postoji společnosti k němu. Jeho nonkonformismus o otázkách víry může za určitých okolností (ať skutečně nebo v jeho představě) ohrozit některou z těchto věcí. Uvědomuje si toto postavení jako konflikt s autoritativní mocí.

Protivahou vůči autoritě oficiální společnosti může být veřejné mínění. Veřejné mínění se sice staví proti jakémukoliv znevýhodňování nebo „pronásledování“ věřících (což je v plném souladu s ústavou i stranickými usneseními), ale v základní otázce hodnocení náboženství v podstatě sdílí kritický postoj „oficiální“ společnosti. Věřící se tedy ve většině případů dostává do konfliktu i s veřejným míněním, což může narušit jeho klid, vztah úcty a porozumění vůči němu, vyvolávat pocit inferiority.

Věřící je postaven před situací, v níž musí volit. Buď se k náboženství veřejně hlásí, pak je samozřejmě uvede i v dotazníku. Nebo je nestaví na odív a vnější konformitou nadřazuje svůj bezprostředně individuální zájem zájmu své církevní obce (cítí-li se být jejím členem) nebo svému náboženskému svědomí. Něco volí, něco obětuje.

Neuspokojený zájem (náboženský) však nemizí, zůstává zájemem, i když byl z určitých důvodů odsunut. Objevuje se, jakmile tyto důvody pominou a vystoupí důrazně do popředí právě proto, že byl předtím odsunut. Průkazná anonymita výzkumu zaručuje, že individuální zájem obča-

na nemůže být zasažen, ať je jeho výpověď jakákoliv. Zábрана padá, vystupuje do popředí možnost uplatnit se bez rizika jakožto člen církevního kolektivu nebo prostě věřící občan. Tuto možnost věřící realizuje. Není to jen důsledkem kompenzace nelibého pocitu, že svůj zájem věřícího nespokojuje plně v každodenním životě. Je to i obrana proti situaci, která ho k tomu dovedla: ve směru společenské autority dokazuje, že věřících je mnoho, že nejsou zanedbatelnou menšinou lidu, že je třeba s nimi seriózně počítat a respektovat je. Vůči veřejnému mínění dokazuje, že jeho přesvědčení je úctyhodným, hlásí-li se k němu tak široký počet vyznavačů, že nemůže tedy být tak nesmyslné, je-li podporováno souhlasem množství, že má význam a váhu, která musí být vzata na vědomí. Problém méněcennosti, inferiority, k němuž je zatlačován věřící (nejen v naší společnosti, ale ve společnosti 20. století vůbec) je kompenzován jen vědomím souvazečnosti s masami spoluvěrců. V jejich společenství je pramen síly a sebevědomí věřících.

Z psychologického hlediska je naprosto stejná i pozice ateistů, žijících ve vyhraněném náboženském prostředí. I když takový případ je dnes již méně častý, nelze si představovat, že podobná situace již neexistuje. I člověk pevně svázaný s religiózním okolím často váhá, má-li vyjádřit své pochybnosti o ceně náboženství, není-li mu dána úplná jistota, že se o jeho kolísání nebo „odpadnutí“ nedoví bývalí souvěrci, na jejichž dobrém mínění se cítí být závislý.

Proto anonymita uvolňuje rozpaky, usnadňuje rozhodnutí a vede lidi, aby odpověděli podle svého skutečného přesvědčení. Údaje takto získané můžeme považovat za spolehlivé. Občané odpovídají pravdivě, protože to odpovídá jejich osobnímu zájmu, nesprávná odpověď by je vyřadila z možnosti uplatnit svůj názor, své přesvědčení. Vedla by k tomu, že se s nimi nepočítá a nemůže počítat, že naopak zvyšuje váhu té skupiny občanů, s jejichž názorem nesouhlasí, jejichž přesvědčení je mu cizí.

Že anonymita pro spolehlivost výzkumu a obsah odpovědí je základní podmínkou, že to není vymyšlený problém, ukazuje praktická reakce téměř všech dotazovaných osob.

Meze poznávací hodnoty odpovědí získaných metodou dotazníků

Co lze poznat a vyvodit z odpovědí, získaných dotazníkovou metodou a ze souvislostí mezi nimi, se pokusíme uvést při rozboru výsledků. Je však třeba uvědomit si, kde jsou meze významu ankety: co může a co nemůže dotazník říci.

V prvé řadě jsou to meze vlastní výzkumu tohoto druhu všeobecně. Rozsah dotazníku nelze libovolně rozšiřovat a již z toho vyplývají některá omezení:

a) je třeba vybírat pouze určité údaje, které pokládáme v dané souvislosti za nejdůležitější, ale které jsou vždy jen dílčí a zlomkovité (sem patří například problematika osobního vývoje člověka, faktory, které působily na jeho život a smýšlení a formovaly je, problematika světového názoru, pokud není založena na náboženství apod.).

b) Někdy nemůžeme položit ani otázku ze sféry, kterou za důležitou pokládáme, aby neovlivnila přímo nebo nepřímo následující výpovědi. (Z důvodů výše uvedených jsme nekladli otázku politické příslušnosti a orientace, i když by byla pro účely výzkumu vysoce zajímavá).

c) Jedna otázka zachycuje příliš široký úsek skutečnosti, v níž daný člověk žije a tudíž nemůže situaci vystihnout jinak než náznakem, schematicky, nepřesně nediferencovaně (zde konkrétně se to týká všech otázek, věnovaných stylu života a zájmům. Každá z nich by vyžadovala rozčlenění a upřesnění nejméně takové, jako je členění v problematice religiozity. To by však znamenalo řadu dalších výzkumů k jednotlivým nadhozeným problémům. V těch souvislostech a v tom rozsahu, jak jsou uvedeny v našem dotazníku, nemohou zachycovat skutečnost jako takovou, slouží pouze jako určitý náznak životní situace člověka, jehož religiozitu zkoumáme. Tak například nám zhodnocení odpovědí na otázku „máte zdravotní potíže“ nemůže dát přirozeně obraz o zdravotním stavu obyvatelstva, nebo otázka „jste spokojen se svým rodinným životem“ nemůže sama o sobě říci nic o současných problémech rodiny a manželství.)

d) Odpověď, ať sebeupřímnější, je pouze výpovědí člověka o sobě a ničím více. Nemůže obsahovat víc, než co autor sám o sobě nebo o dané věci ví. Skutečnost není zachycena přímo, ale přes sítku vědomí toho, komu otázky klademe. Tak je cena odpovědi různá: 1. jednou uvádí přesně objektivní fakt (například věk, pohlaví); 2. jindy pouze odhad nebo dojem (například množství volného času); 3. jindy spíše hodnocení skutečnosti než skutečnost samu (bytové poměry, situace v rodině). To však neznamená, že údaj je bezcenný nebo jeho hodnota nízká. V určitých souvislostech a mezích může být pro nás dokonce významnější než objektivní fakt. Zajímá-li nás ve vztahu k religiozitě např. otázka, do jaké míry se občan cítí spokojený, nebo připravuje-li ho něco o pocit klidu, vyrovnanosti, pohody — pak je jeho *subjektivní* hodnocení soužití v rodině nebo bytových poměrů důležitější, než víme-li, že má být té a té kategorie a že žena, které věří, se netěší téže pověsti u sousedů.

S každou odpovědí je tedy třeba zacházet ne jako s údajem rovným svou cenou a spolehlivostí všem ostatním údajům v daném dotazníku, ale jako s *výpovědí*, jejíž poznávací hodnota je závislá nejen na serióznosti a otevřenosti dotazovaného občana, ale i na vlastním obsahu otázky. Jsou odpovědi, které mají jen podpůrný význam, ale jsou výpovědi, které jsou základním, výhradním a ničím nenahraditelným pramenem poznání zkoumaného jevu. Můžeme-li například zjistit, klesá-li či stoupá počet osob navštěvujících bohoslužby jinou cestou než anketou (pozorováním a součtem osob ve všech kostelích a modlitebnách), jiná pro religiozitu stejně podstatná nebo i podstatnější fakta z oblasti náboženského *vědomí* nemůžeme získat jiným způsobem, než že se zeptáme lidí přímo na jejich názor. Ale opět: je-li pro výzkum vědomí člověka metoda ankety jakkoliv významná, má své nepřekročitelné meze i ve své nejvlastnější oblasti: člověk může říci nanejvýš, co si myslí, že myslí, a s přesností, kterou je s to na své intelektuální úrovni vyjádřit. Dále může jít již jen hloubkové šetření sociálně *psychologického* charakteru.